

RASIUS MAKSELIS

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

PSEUDO DIONISIJO AREOPAGIEČIO IŽVALGOS APIE GYVYBĘ DIEVIŠKOSIOS RAIŠKOS (*PROHODOS*) KONTEKSTE

Pseudo Dionysius the Areopagyte on „Life“
as an Aspect of Divine Procession (*prohodos*)

SUMMARY

The article presents an analysis of the notion of life as one of the divine names in the context of the doctrine of the Christian Neoplatonic philosopher traditionally known by the name of Dionysius the Areopagite. The analysis reveals that Dionysius accomplished a radical transformation of one of the essential concepts of Neoplatonic philosophy, that of „participation“. This important transformation of the Neoplatonic tradition allowed Dionysius to develop an original and philosophically efficient concept of „life“ as one of the gifts of divine *prohodos*, which are received by complex living beings.

SANTRAUKA

Straipsnis skirtas krikščioniškojo neoplatonizmo atstovo, žinomo Dionisijo Areopagiečio pseudonimu, gyvybės, kaip vieno iš Dievo vardų, sampratos analizei. Šios sampratos filosofinių prieladų aptarimas leidžia atskleisti Dionisijaus atliktą radikalią pamatinės neoplatonizmo filosofijos kategorijos „dalyvavimas“ transformaciją, kuri leidžia autoriui pateikti savitą ir filosofškai efektyvią „gyvybės“, kaip vienos iš Dievo raiškos (*prohodos*) dovanų, kurias priima kompleksiška gyva būtybė, sampratą.

CORPUS DIONYSIACUM APIE *THEOLOGIA* IR *THEONYMIA* KAIP KALBĖJIMĄ APIE DIEVIŠKĄJĄ TIKROVĘ

Nežinomą V a. pabaigos–VI a. pradžios autorių, savo raštuose prisidengusių Atėnuose apaštalo Pauliaus atversto Dionisijo, Areopago nario¹, vardu, gali-

RAKTAŽODŽIAI: neoplatonizmas, patristika, teologija, Pseudo Dionisijas Areopagietis, Proklas, Plotinas.

KEY WORDS: Neoplatonism, patristics, theology, Pseudo Dionysius the Areopagite, Proclus, Plotinus.

ma neabejotinai laikyti vienu paslaptin-giausių filosofijos ir teologijos istorijos veikėjų. Autoriaus, kurį šiame straipsnyje dėl patogumo vadinsime tiesiog Dionisijumi, palikti trys skirtingo ilgio traktatai ir dešimt laiškų apima apie 500 psl. kritinio leidimo puslapių². Vadinamojo *Corpus dionysiacum* įtakingumas vėlesnei neoplatoniškosios filosofijos tradicijai bei krikščioniškosios teologijos raidai Rytuose ir Vakaruose yra ypač didelis ir negali būti siejamas vien tik su ankstyvosios krikščionybės istorijos veikėjo vardo autoritetu. Kaip liudija nuolat gausėjantys korpuso tyrimai, Dionisijas turėjo rimtų filosofinių ambicijų ir gali būti traktuojamas kaip brandaus neoplatonizmo tradicijos tęsėjas. Šiame straipsnyje nemėginsime išsamiai pristatinėti turtingos korpuso filosofinės ir juo labiau teologinės problematikos, taip pat nemėginsime įminti jo autorystės paslapties. Čia pateikiamos analizės tikslas – atskleisti Dionisijo *gyvybės kaip dievo vardo* koncepcijos esmę ir jos funkcijas autoriaus filosofinėje sistemoje, taip pat įvardinti pagrindines šios koncepcijos sąsajas su jo pirm-takų neoplatonikų Plotino ir Proklo mąstymo gyvenimo teorijomis³. Tai reiškia, kad analizė apeis daugumą su Dionisijo vardu siejamų kontroversijų ir vertins jo ištaras pirmiausia kaip filosofinį tekstą, t. y. tekstą, kuriame autorius vartoja mums suvokiamas sąvokas ir siekia jomis perteikti tam tikrą filosofinę nuostatą tam tikrais jam svarbiais klausimais.

Vis dėlto jau šią metodinę prielaidą būtina iš karto patikslinti: svarbu suvokti, kad Dionisiją filosofu vadiname *mes* ir ieškome jo veikaluose filosofijos gerai

suprasdami, jog viena pagrindinių jo mokymo temų yra būtent *kalbėjimo*, t. y. vartojimo mums suprantamų sąvokų, apie dieviškąją tikrovę sąlygiškumas. Tad mums Dionisijas yra filosofas, bet kartu ir ypatingas filosofas – toks, kuris nuolat balansuoja ant ribos tarp žmogaus mąstymo apibrėžiamų sąvokų ir protu nesuvokiamos dieviškosios apvaizdos poveikio. Kaip pamename, šis bruožas yra būdingas visai neoplatonizmo tradicijai – ir Plotinas, ir Proklas itin griežtai skyrė galutinės tikrovės (jiems tai – Gėris arba Vienis) neišsakomumą ir mąstymu bei svarstymu analizuojamos tikrovės pažinimą filosofinėmis sąvokomis. Dionisijas šią opoziciją paverčia pagrindine savo mokymo tema, perima, pritaiko krikščioniškajam kontekstui ir ištobulina *simbolinės, katafatinės ir apofatinės* teologijų metodus. Dėl šios priežasties svarbu prieš aptariant gyvybės kaip Dievo vardo sampratą apibrėžti tai, ką pats Dionisijas vadina teologija (*theologia*) ir Dievo įvardijimu arba „dievovardybą“ (*theonymia*).

Kitos dvi svarbios išankstinės pastabos yra tiesiogiai susijusios su krikščioniškosios teologijos tradicija. Kalbėdami apie gyvybės sąvoką krikščionybės kontekste, greitai atsiduriame Naujojo Testamento tradicijoje, kalbančioje apie Dievo Žodį, *Logos*, kuris buvo pradžioje pas Dievą: „jame buvo gyvybė, ir ta gyvybė buvo žmonių šviesa“⁴. *Logos*, Dievo Žodžio kaip pasauliui imanentiškos Dievo raiškos koncepcija tradiciškai laikoma Jėzaus Kristaus dieviškumo, jo narystės Trejybėje šalia Dievo Tėvo ir Šv. Dvasios liudijimu. Dievo Žodis Jono evangelijos prologe turi ir kitą aiškia nuorodą – Žo-

dis tiesiogiai dalyvauja ir pasaulio sukūrimo procese, „visa per jį atsirado“, kitaip sakant, *Logos* yra krikščioniškosios metafizikos, ontologinės pasaulio sklaidos pagrindas⁵. Ankstyvieji Bažnyčios tėvai Teofilas Antiochietis, Tertulionas, Klemensas Aleksandrietis, Origenas, Evagrijus Pontietis, tėvai Kapadokiečiai ir kiti šią metafizinę *Logos* koncepciją plėtojo ankstyvųjų trinitarinių ginčų kontekste. Kita vertus, toje pačioje Jono evangelijoje gyvybės ir šviesos leksika dažnai tiesiogiai siejama su Jėzumi Kristumi, save vadinančiu „gyvybės duona“⁶, gyvenimo šviesa⁷, skelbiančiu savo Tėvo valią, kad „kiekvienas, kuris regi Sūnų ir tiki jį, turėtų amžinąjį gyvenimą“⁸. Tokiu būdu Dievo Žodžio (*Logos*) bei amžinojo gyvenimo sąvokos ir Šv. Rašto, ir krikščioniškosios teologijos tradicijose nuo pat pirmųjų amžių glaudžiai siejamos su antruoju Trejybės asmeniu – Jėzumi Kristumi. Dionisijo tekstai šiai tradicijai taip pat ištikimi. Kaip parodoma, pavyzdžiui, Hieromonko Alexandrio (Golitzin) monografijoje *Et introibo ad altare dei*⁹, Dionisijo kristologija remiasi jo krikščioniškaisiais pirmtakais. Įdomi aplinkybė yra ta, kad pats korpusas pirmą kartą istorijoje paminėtas būtent monofizitų ir Chalkedono susirinkimo metu 451 m. suformuluotos dviejų Kristaus prigimčių koegzistencijos viename asmenyje teorijos gynėjų diskusijoje¹⁰. Nors antrojo Trejybės asmens vaidmuo nepaprastai svarbus visuose krikščioniškuosiuose mokymuose, šiame straipsnyje Dionisijo kristologijos atskirai neaptarinėsime. Net jeigu teigtume, jog Dionisijas sistemiškai Kristų, Dievo sūnų, *Logo* sieja su dieviškosios tikrovės imanencija

pasaulyje, kuri struktūriškai atitiktų neoplatoniškosios metafizikos išorinės raiškos ir išeiškos (*prohodos*) aspektą, greitai tektų pripažinti, kad ši sąsaja Dionisijo yra daugiau nuolatos numanoma ir tarsi lieka fone¹¹. Kitaip sakant, nesvarbu, ar mes naudojame Jėzaus Kristaus įvaizdį, ar ne, tai iš esmės nekeičia Dionisijo filosofijos, kaip pamatysime aptardami jo *prohodos* sampratą.

Krikščioniškosios Trejybės koncepcijos ir platonizmo filosofijos santykio tema yra taip pat istoriškai susijusi su gyvybės tematika. Kaip parodo Werneris Beierwaltesas ir Pierre’as Hadot, Plotino *Enneadas* į lotynų kalbą vertęs ir didelę jo filosofijos įtaką patyręs Marius Viktoriškis (IV a.) plėtojo krikščioniškosios Trejybės koncepciją, kurioje būties, gyvybės ir mąstymo aspektai buvo siejami su trijų trejybės asmenų koegzistavimu¹². Būties, gyvybės ir mąstymo, arba pažinimo, aspektai koegzistuoja vientisoje Dievo esmėje tokiu pat būdu, kaip Trejybėje koegzistuoja trys asmenys. Pierre’as Hadot studijoje *Porphyre et Victorinus*¹³ siekia rekonstruoti Porfyrijo filosofijos įtaką Mariui Viktoriškiui ir Augustinui. Būties, gyvybės ir mąstymo (pažinimo, išminties) triada, pasak mokslininko, yra tam tikra helėniškųjų filosofų noetikos ir krikščionių teologų Trejybės doktrinų jungiamoji grandis. Tai rodo, jog platoniškoji būties, gyvybės, mąstymo temų triada jau Plotino mokinių laikais buvo perkelta į krikščioniškosios trinitarinės teologijos kontekstą. Įdomu, kad keletą šimtų metų iki Dionisijo korpuso pasirodymo helėnų ir krikščionių intelektualiniai pasauliai intensyviai ir veiksmingai sąveikavo, o neoplatoniz-

mas, net ir savo ankstyvuoju tarpsniu, darė įtaką pagrindinių krikščioniškosios teologijos dogmų raidai. Kiekvienu atveju Dionisijas nebuvo pirmasis krikščionis teologas, bandęs remtis neoplatonizmu.

Viena Dionisijo korpuso pagrindinių temų yra *theologia* – kalbėjimas apie dieviškąją tikrovę, jo metodai ir ribos. Bet kokiam kalbėjimui apie Dievą pagrįsti būtinos dvi ontologinės prielaidos: (1) visa tikrovė, kurią matome aplink save ir kurią įvardijame mums suprantamomis sąvokomis, yra sukurta Dievo, t. y. bet kokia būtybė yra Dievo kūrinys, gaunantis iš jo būtį ir visas savo savybes. Kita vertus, (2) santykiai tarp regimojo pasaulio būtybių nėra atsitiktiniai, jiems būdinga tam tikra tvarka, kuri tam tikru būdu yra sąlygota dieviškosios tikrovės. Šios prielaidos lemia, kad būtybės, kūriniai, gali potencialiai nurodyti savo kūrėją ir kad pasaulyje stebima tvarka atspindi dieviškąją tikrovę. Vis dėlto kadangi dieviškoji tikrovė yra iš esmės kitokia nei mūsų tikrovė, ji negali būti pažįstama tiesiogiai. Panašiai kaip Plotinas (V. 2 [11], 1), teigęs, kad visi dalykai galėjo atsirasti iš Vienio būtent todėl, jog jis nėra nė vienas iš atsiradusių dalykų, taip ir Dionisijas pabrėžia ontologinį skirtumą tarp kūrėjo ir kūrinijos. Šis skirtumas yra toks radikalus, kad jokie žodžiai negali tiesiogiai išsakyti dieviškosios tikrovės, o kalbėjimas apie ją gali būti tik analoginis ir skirtas ne kaip nors konceptualiai artikuliuoti dieviškosios tikrovės aspektus, bet skirtingomis taktikomis pamažu formuoti paties kalbėtojo laikyseną dieviškosios tikrovės atžvilgiu, parengti jį kitai, neverbalinei patirties formai, kurią Dionisijas vadina

mąstymą pranokstančiu *vienijimusi* (*henōsis*). Tokiu būdu Dionisijas išskiria tris skirtingas teologijas, tris skirtingas artėjimo prie dieviškosios tikrovės taktikas. Visos jos remiasi įvaizdžiais ir sąvokomis, kurie pirmiausia aptinkami Šv. Rašte. Dionisijas jas kūrybiškai susieja su kasdienio gyvenimo sąvokomis ir platonizmo filosofijos kategorijomis.

Katafatinė teologija sąlygiškai priskiria tam tikrus atributus dieviškajai tikrovei: vadovaudamiesi šia taktika mes *teigiame*, jog Dievas yra gėris, būtis, gyvybė, išmintis etc. Pasak Dionisijo, katafatinė teologija pradeda nuo pačių abstrakčiausių atributų, nuo Trejybės, nuo „nemedžiagiško ir nedalaus gėrio“. Katafatinės teologijos pavyzdžiai – menamas traktatas *Teologiniai išdėstymai* ir realus, filosofiniu požiūriu įdomiausias Dionisijo veikalas *Dieviškieji vardai*, kurio 5, 6 ir 7 dalys yra tiesiogiai skirtos *būčiai, gyvybei* ir *išmintčiai* kaip Dievo vardams.

Simbolinė teologija katafatinio kalbėjimo požiūriu eina po abstraktesnių dieviškųjų vardų atribucijos ir remiasi pačiais konkrečiausiais juslinės tikrovės įvaizdžiais: oras, akmuo, miegas, budybė, skausmas, pyktis etc. Pasak Dionisijo, simbolinė teologija yra daug platesnė ir „žodingesnė“ už dieviškųjų vardų – mat šie, būdami abstraktesni ir labiau remdamiesi mąstymu, yra artimesni dieviškajai tikrovei ir ją atspindi vieningesniu būdu¹⁴. Todėl abstrakčių dievo vardų visada yra mažiau negu konkrečių, tačiau pirmieji yra sąlygiškai adekvatesni.

Paties kalbėjimo kaip teologijos kryptis gali būti dvejopa: pradžioje *teigdami* apie Dievą abstraktesnius vardus ir judėdami juslinių link, mes leidžiamės žemyn, o *neigdami* pradėdami nuo konkre-

tesnių vardų ir kylame prie abstraktesnių. Šis kilimas *neigiant* Dievo vardus yra *apofatinė* teologija. Apofatinės teologijos tikslas – sistemiškai paneigti visus pagrindinius Dievo vardus nuolat stiprinant suvokimą, kad jis pranoksta bet koki įvardijimą¹⁵. Vis dėlto visų paneigimų rezultatas nėra tuštuma ar suvokta begalinė distancija tarp žmogaus ir Dievo. Pasak Dionisijo, paneigus visus Dievo vardus, žmogaus mąstymas paneigia ir patį kalbėjimo metodą – „visiška vieninga visų priešastis yra virš bet kokio teigimo, tiek ir virš bet kokio neigimo“¹⁶ – ir tokiu būdu pasiektas nežinojimas tampa anapus kalbėjimo esančia dieviškosios tikrovės patirtimi vienybės su tuo, kuris „tamsą padarė savo slėpties vieta“¹⁷.

PROHODOS KAIP DIEVO RAIŠKA

Kaip pažymi Dionisijo tekstų tyrinėtojai, kalbėdamas apie Dievo santykį su pasauliu, mąstytojas vartoja tas pačias rimties, sklaidos ir grįžties sąvokas, kaip ir jo neoplatoniškieji pirmtakai. Rimties aspektą Dionisijas nusako įvairiais visišką transcendentiskumą nusakančiais žodžiais: „nedalyvaujama viską sąlygojanti dievystė (*panaition theotēs*)¹⁸“, „viena bet kokią pradžią ir esmę pranokstanti visų pradžia ir priešastis (*phamen [...] tēn mian pantōn hyperarchion kai hyperousion archēn kai aitian*)¹⁹“, „nedalyvaujamas priešastininkas (*ho amethektos aitios*)²⁰“ etc. Šiai transcendentinei priešasčiai kaip *priešasčiai* būdinga reikštis pasekmėmis: „Kadangi gerumo esatis pačiu buvimu yra visų esinių priešastis, mes turime garbinti gerapradiškąją dievapradytės apvaizdą per visus sąlygotuosius.“²¹ To-

Krikščioniškosios mistikos tradicijai Dionisijo *Mistinėje teologijoje* aprašyti apofatinės teologijos principai yra svarbūs. Šiam tyrimui svarbiausia yra pačią apofatiką įgalinanti prielaida, teigianti, kad vardai vienu ar kitu būdu, nors ir netiesiogiai, bet leidžia įvardyti dieviškąją tikrovę ir priartėti prie jos patirties. Kūriniai teologijoje nurodo kūrėją, tad galima pasakyti, kad patys kūriniai tam tikra prasme *priežastiniu būdu* yra Dievuje arba kad sukurtoji tikrovė yra Dievo kūrybinė raiška. Būtent šiame kontekste Dievo vardai, arba katafatinė teologija, kalba apie Dievo raišką pasaulyje, kuri yra vienu požiūriu palyginama su neoplatoniškąja tikrovės ontologine sklaida, o kitu – iš esmės nuo jos skiriasi.

kiu būdu nuo pat *Dieviškųjų vardų* traktato pradžios vartojamos vienio, gėrio, monados sąvokos, esančiojo, gyvybės, šviesos, dievo, tiesos vardai yra, viena vertus, sąlygiškai taikomi Dievui kaip šių bei visų kitų tikrovės aspektų šaltiniui ir priešasčiai, o kita vertus, įvardija Dievo raiškos, jo imanencijos pasaulyje struktūrą. Nors atrodytų, kad toks požiūris atitinka neoplatoniškąją Platono *Parmenido* pagrindu formuluojamą tikrovės ontologinę hierarchiją²², tačiau šioje vietoje Dionisijas susiduria su sisteminė problema, kuri verčia jį gana radikaliai transformuoti neoplatoniškąją ontologiją.

Net jeigu Dionisijas kalba apie Dievo priešastinį veikimą ir apie jo apvaizdą, tai nėra tas pat, kas Plotino ar Proklo Vienio sklaida. Neoplatonikams tikrovės sklaida iš Vienio iš esmės priklauso nuo

tarpininkų: kiekviena hipostazė atsiranda kaip išorinis aukštesnės hipostazės vidinio veikimo rezultatas, kitaip sakant, tikrovės buvimas, jos esminė apibrėžtis ir savybės yra sąlygoti ištisos grandinės tarpinių priežasčių, kurios tik galutiniam etape yra sąlygojamos Vienio. Šiame kontekste kalbėdamas apie Dievą kaip visų priežastį, Dionisijas panaikina ontologinės sklaidos tarpininkus, jo filosofijoje vienintelis Dievas ontologiškai sąlygoja tikrovę, kitaip sakant, Dievas tiesiogiai, be tarpininkų, sukuria tikrovę ir palaiko jos buvimą. Ši metafizikos korekcija, viena vertus, pabrėžia ribą, skiriančią dieviškąją ir sukurtąją tikrovę, o kita vertus, sugriauna neoplatoniškąjį mąstomo ir juslinio pasaulio struktūros pagrindą – juk iš tiesų, jeigu nėra ontologinių tarpininkų, kurie būtent tarpininkaudami artikuliuoja tikrovės struktūrą (tai ypač gerai matyti Proklo hierarchijose), tuomet kur glūdi ir kaip reikiasi pasaulio tvarka? Čia iškyla iki Plotino filosofų diskutuotas klausimas, kur glūdi tikrovės paradigmos, Platono idėjos ir kaip jos formuoja pasaulio tvarką. Kaip pažymi Stephenas Gershas, Dionisijas bando remtis tradicine neoplatoniškąja ontologinio determinizmo koncepcija, pasak kurios, Dievas yra priežastis, o kūrinys – pasekmė, tačiau jau jaučiama tendencija eiti prie kito, krikščionybei parankesnio raiškos mo-

delio, aiškiau suformuluoto Maksimo Išpažinėjo (apie 580–662), kuris *prohodos* suvokia labiau kaip procesą arba pažangą, o ne kaip pirminės dieviškosios rimties sklaidą²³.

Negalima sakyti, kad Dionisijas aiškiai atsako į iškilusį klausimą apie tikrovės artikuliacijos pagrindą, tačiau galima rasti iškalingų užuominų. Pirma, Dievas kaip priežastis nėra visiškai palikęs sukurto pasaulio – pats priežastingumo, apvaizdos faktas yra jo sklaida ir toji sklaida priklauso dieviškajai tikrovei, o ne kūrinijai. Kažkokiu (priežastiniu, vieningu) būdu Dievuje glūdi ne tik visų daiktų priežastys, bet ir jų tarpusavio santykių struktūros pradai – *logai*. Tie patys pradai reiškiasi ir sklaidoje (*prohodos*). Tokiu būdu dieviškos kilmės yra ne tik visų kūrinijų buvimas, bet ir jų vieta kūrinijoje, jų juslėmis ir mąstymu pažįstamos hierarchinės struktūros. Čia gerai matyti, kad sklaidos statusas yra dviprasmiškas: jos rezultatas yra kūriniai, o pats faktas ir joje glūdintys *logai* yra dieviški. Analogiška dviprasmybė būdinga ir dieviškiesiems vardams. Būtis kaip dieviškosios sklaidos aspektas yra pirmas iš būties, gyvybės, išminties triados dieviškųjų vardų, kuriuos Dionisijas aptaria atitinkamai *Dieviškųjų vardų* V, VI ir VII skyriuose. Aptarę šiuos vardus iš eilės, matysime gyvybės vardo kontekstą dieviškosios sklaidos kontekste.

Literatūra

Beierwaltes, Werner, *Proklos. Grundzüge seiner Metaphysik*. Frankfurt am Mein: Vittorio Klostermann, 1965.
Corpus Dionysiacum I De Divinis nominibus. Ed. by Beate Regina Suchla. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1990.

Corpus Dionysiacum II De coelesti hierarchia, De ecclesiastica hierarchia, De mystica theologia, Epistulae. Edited by Günter Heil, Adolf Martin Ritter. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1991.

Corsini, Eugenio, *Il trattato De Divinis Nominibus*

- dello Pseudo-Dionigi e il commenti neoplatonici al Parmenide. Università di Torino, 1962.
- Euzebijus Cezarietis, *Bažnyčios istorija*. Vilnius: Logos, 1993.
- Hadot, Pierre, *Porphyre et Victorinus*, I, II, III. Paris: Études augustiniennes, 1968.
- Hieromonk Alexander (Golitzin), *Et introibo ad altare dei. The Mystagogy of Dionysius Areopagita, with Special Reference to its Predecessors in the Eastern Christian Tradition*, Analecta Vlatadon, 59. Thessaloniki: 1994.
- Louth, Andrew, *Denys the Areopagite*. USA: Morehouse-Barlow, 1989.
- Makseliene, Simona, *Intelektualinis vėlyvosios Bizantijos gyvenimas*. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2007.
- Makselis, Rasius, Plotino „Mąstymo gyvenimo“ koncepcijos ištakos ir termino „dzoē“ vartojimo *Eneadose* aspektai. *Logos* 73. Vilnius, 2013.
- Proclus, *The Elements of Theology*. Edited by Dodds, E. R. Oxford: Clarendon, 1964.
- Proclus, *Théologie platonicienne*. 6 vols. Edited and translated by H. D. Saffrey and L. G. Westerink. Paris: société d'édition "Les Belles Lettres", 1968–1997.
- Runia, David, T., *Philo of Alexandria and the Timaeus by Plato*. Leiden: Brill, 1986.
- Schomakers, Ben, The Nature of Distance: Neoplatonic and Dionysian Versions of Negative Theology. *American Catholic Philosophical Quarterly*, Vol. 82, No. 4, 2008.

Nuorodos

- ¹ Žr. *Ap. d.* 17.34-35. Pasak Euzebijio Cezariečio, Dionisijas vėliau tapo pirmuoju Atėnų vyskupu, žr. *Bažnyčios istorija*, III.4.6; žr. Euzebijus Cezarietis, *Bažnyčios istorija*. Vilnius: Logos, 1993, p. 78.
- ² *Corpus Dionysiacum I De Divinis nominibus*. Beate Regina Suchla, Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1990; *Corpus Dionysiacum II De coelesti hierarchia, De ecclesiastica hierarchia, De mystica theologia, Epistulae*. Günter Heil, Adolf Martin Ritter, Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1991. Nuorodose naudosime šių leidimų pulspius ir eilutes, dėl patogumo šalia pateiksime nuorodas ir į senesnę ir mokslinėje literatūroje vis dar naudojamą Migne leidimą: *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca* III, Paryžius, 1857.
- ³ Žr. Rasius Makselis, Plotino „Mąstymo gyvenimo“ koncepcijos ištakos ir termino „dzoē“ vartojimo *Eneadose* aspektai. *Logos* 73, Vilnius, 2013.
- ⁴ Žr. *Jn* 1, 4: „ἐν αὐτῷ ζωὴ ἦν, καὶ ἡ ζωὴ ἦν τὸ φῶς τῶν ἀνθρώπων.“
- ⁵ Kosmogoninį Dievo Žodžio vaidmenį patvirtina Senasis Testamentas, pavyzdžiui, Dovydo Psalmės, 33, 6: „Juk jis tarė, ir pasaulis pasidarė, jis įsakė, ir visa atsirado“. Istoriskai svarbus Filono Aleksandriečio (apie 20 pr. Kr. – 50) indėlis plėtojant Logo kaip Dievo raiškos principo teoriją ir siejant ją su judaizmo teologija, plg. David T. Runia, *Philo of Alexandria and the Timaeus by Plato*. Leiden: Brill, 1986.
- ⁶ Žr. *Jn* 6, 34.
- ⁷ Žr. *Jn* 8, 12.
- ⁸ Žr. *Jn* 6, 40.
- ⁹ Žr. *The Mystagogy of Dionysius Areopagita, with Special Reference to its Predecessors in the Eastern Christian Tradition*. Analecta Vlatadon, 59. Thessaloniki: 1994, ypač žr. išvadas, p. 397–399.
- ¹⁰ Žr. Andrew Louth, *Denys the Areopagite*. USA: Morehouse-Barlow, 1989, p. 1–17.
- ¹¹ Pasak paties autoriaus, jis Trejybės klausimus yra išnagrinėjęs traktate *Teologiniai išdėstymai (Mistinė teologija)*, III.1-4 (1032d-1033b). Šis traktatas yra prarastas arba, labiau tikėtina, fiktyvus.
- ¹² Plg. analizę knygoje Werner Beierwaltes, *Proklos. Grundzüge seiner Metaphysik*. Frankfurt am Mein: Vittorio Klostermann, 1965, p. 108–109: „Sein ist der Vater, Leben der Sohn, Denken oder Erkennen der Heilige Geist. Das Sein des Vaters ist Grund und Ursprung des mit ihm gleichwesenhaften und gleichewigen Lebens und Erkennens, des Sohnes und des Geistes, so daß sich in der zeitlosen Entfaltung des Seins des Vaters im Leben des Sohnes und im Denken des Geistes die Selbsterkenntnis (suimet ipsius cognoscientia)“ Gottes als dreifaltige Einheit vollzieht.“ Marius savo Trejybės koncepciją plėtojo polemizuodamas su Arijumi (apie 250–336), Aleksandrijos presbiteriu, teigusiu, kad Dievo sūnus yra žemesnio rango dievybė negu Dievas Tėvas. Arijus ir jo mokymas buvo pasmerkti pirmojo Nikėjos sinodo 325 m. metu (335 m. reabilituotas, 381 m. po mirties vėl paskelbtas eretiku). Mariaus Viktorišio Trejybės koncepcija tiesio-

- giai siekia panaikinti bet kokią galimą ontologinę Trejybės hierarchiją.
- ¹³ Žr. Pierre Hadot, *Porphyre et Victorinus*, I, II, III. Paris: Études augustiniennes, 1968.
- ¹⁴ Žr. *Mistinė teologija*, III, 147, 7-8 (1033b-c).
- ¹⁵ Apie helėnų neoplatonizmo įtaką Dionisijo apofatinei teologijai žr. Ben Schomakers, The Nature of Distance: Neoplatonic and Dionysian Versions of Negative Theology. *American Catholic Philosophical Quarterly*, Vol. 82, No. 4, 2008.
- ¹⁶ Žr. *Mistinė teologija*, V, 150, 7-9 (1048b).
- ¹⁷ Žr. ten pat, I, 142, 15 (1000a), *Ps 18*, 11.
- ¹⁸ Žr. *DN*, II, 4, 5, 129, 10 (644a-b).
- ¹⁹ Žr. ten pat, XI, 6, 5, 222, 15 (956a).
- ²⁰ Žr. ten pat, XII, 4, 225, 20 (972b).
- ²¹ Žr. ten pat, I, 5, 117, 11-12 (593c): „Ἐπειδὴ δὲ ὡς ἀγαθότιτος ὑπαρξίς αὐτῷ τῷ εἶναι πάντων ἐστὶ τῶν ὄντων αἰτία, τὴν ἀγαθαρχικὴν τῆς θεαρχίας πρόνοιαν ἐκ πάντων τῶν αἰτιατῶν ὑμνητέον.“
- ²² Eugenio Corsini yra išleidęs monografiją apie *Dieviškųjų vardu* ir Platono *Parmenido* komentarus paraleles: *Il trattato De Divinis Nominibus dello Pseudo-Dionigi e il commenti neoplatonici al Parmenide*. Università di Torino, 1962.
- ²³ Žr. Stephen Gersh, *From Iamblichus to Eriugena. An Investigation of the Prehistory and Evolution of the Pseudo-Dionysian Tradition*. Leiden: E. J. Brill, 1978, p. 227–229. Pasak mokslininko, Maksimas kritikuoja Origeno mokymą apie judėjimą kaip nuopuolį nuo pirmykštės vienybės ir todėl keičia *sklaidos* sampratą tokiu būdu, kad ji nebūtų siejama su pirmykšte rimties būseną. Kita vertus, Eriugenos (apie 815–877) pozicija artimesnė Dionisijui negu Maksimui.

B. d.